

O`ZBEK TILI LEKSIKASINING ISHLATILISH

Andijon viloyati Paxtaobod tumani

8-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Sobirov Muhammadjon Sohibjon o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi so'zlarning ikki guruhga ajratilishi, ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan leksikalarning farqi va boshqalar haqida ma'lumot berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika, ishlatilish doirasi chegaralangan leksika, leksika, dialektal leksika, dialektizm, kasb-hunar leksikasi, atamalar, jargon va argolar.

O'zbek tili leksikasi shu tilda gaplashuvchi kishilar tomonidan bir xilda qo'llanmaydi. Ayrim so'z keng jamoatchilik tilida qo'llansa, ba'zilar esa ma'lum territoriyada yashovchi yoki ma'lum kasb-hunar bilan shug'ullanuvchi kishilar nutqida ishlatiladi. SHunga ko'ra o'zbek tilidagi so'zlar ikki guruhga ajratiladi:

1. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika.
2. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika.

O'zbek tili lug'at tarkibining asosiy qismini ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika tashkil etadi. O'zbek tilida gaplashuvchi barcha kishilar tilida qo'llanadigan so'zlar ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika deyiladi. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikadan yashash joyi, kasbi, hunari, jinsi, madaniy saviyasidan qat'iy nazar barcha o'zbek millatiga mansub kishilar foydalanadi, shunga ko'ra ular umumiste'moldagi so'zlar deb ham yuritiladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ma'nosi hammaga tushunarli bo'ladi. Bu so'zlar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, barcha so'z turkumlariga oid bo'ladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ko'p qismini umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar tashkil etadi. Boshqa tillardan kirgan so'zlar ham o'zbek xalqining

barchasiga tushunarli bo`lsa, ular ishlatilish doirasiga ko`ra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan o`zlashgan shamol, soat, inoq, dohiy, mag`rur, hafa, maqol, hayot, millat, hikoya so`zlari; tojik tilidan o`zlashgan go`sht, non, sozanda, suhbat, sabzavot, ombur kabi so`zlar; rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan traktor, kino, teatr, tsirk, kartoshka, fabrika, zavod kabi so`zlar umumxalq tilida qo`llanadi.

Demak, ishlatilish doirasi chegaralanmagan so`zlar o`z qatlamga ham, o`zlashgan qatlamga ham oid bo`lishi mumkin. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika. Tildagi so`zlarning umumxalq tomonidan ishlatilmaydigan qismi ishlatilish doirasi chegaralangan leksika deyiladi. Bunday so`zlarning ishlatilishi ma`lum sabablarga ko`ra chegaralangan bo`ladi. Ishlatilish darajasi chegaralangan leksikaga dialektal so`zlar, atamalar, jargon va argolar kiradi. Dialektal leksika ishlatilish territoriyaga ko`ra chegaralangan so`zlar bo`lib, ular adabiy tilga kirmaydi. Ma`lum bir xuddagi kishilar nutqida qo`llanib, ulargagina tushunarli bo`lgan so`zlar sheva so`zlari deyiladi. Sheva so`zlari yig`indisi dialektizm deb yuritiladi. Dialektizm – grekcha so`z bo`lib, dialektos – «tilning mahalliy ko`rinishi» demakdir. SHuning uchun dialektizm umumtilning mahalliy ko`rinishi bo`lgan dialektlarga xosdir.

Misollar: qorinja (chumoli), g`o`z (yong`oq), karvich (g`isht) – Xorazm; norbon (narvon), bodrak (varrak), poku (ustara) – Buxoro; mishiq (mushuk) - Farg`ona; inak (sigir), mo`rcha (chumoli), pishak (mushuk) - Samarqand shevasida.

Shevadagi ba`zi so`zlar adabiy tilda ham bo`lishi mumkin. Lekin ular boshqa-boshqa ma`nolarni bildiradi. Masalan: kosa so`zi Xorazm shevasida «piyola» ma`nosini, adabiy tilda «suyuq ovqat soladigan idish», lagan so`zi Xorazm shevasida kir yuvadigan tog`ora, adabiy tilda «quyuq ovqatlarni soladigan idish» ma`nosini bildiradi. Yozuvchilar badiiy asarda mahalliy koloritni berish, qahramonning nutqini individuallashtirish, uning qaerlik ekanini, tilidagi xususiyatlarni ko`rsatish maqsadida sheva so`zlardan foydalanadi. Kasb-hunar leksikasi. O`zbek xalqi qadimdan turli kasb-hunar bilan shug`ullanib keladi. SHuning uchun O`zbekistonda kasb-hunar tarmoqlari taraqqiy etgan. Jumladan, kulochilik, qashshoqlik, kashtachilik, duradgorlik, terimchilik, ovchilik,

chorvachilik, kosibchilik va hokazolar shular sirasiga kiradi. Turli kasb-hunarga doir soʻzlar kasb-hunar leksikasi deyiladi. Hozirgi oʻzbek tili leksik tarkibida kasb-hunarga doir soʻzlarga boy. Masalan: kulolchilikda dogʻchil (xum yasashda ishlatiladigan asbob), aspak yoki ob yogʻoch, bandak, bogʻich (idish chetini tekislash uchun ishlatiladigan latta, charm yoki kigiz parchasi) kabi soʻzlar, suvoqchilik sohasida bozi (tokcha yoki), andava (asbob), loykash (kishi), mola gazchoʻp (asbob) kabi maxsus soʻzlar bor. Ular shu hunar egalari tilida qoʻllanadi va ular uchun tushunarlidir. Yozuvchilar badiiy asarlarda qahramonlarning mehnat faoliyatini koʻrsatishda kasb-hunarga doir soʻzlardan foydalanadilar. Atamalar. Fan-texnika, xalq xoʻjaligi, qishloq xoʻjaligiga doir ilmiy tushunchalarni aniq ifodalaydigan soʻzlar atamalar deyiladi. Fan-texnika va ishlab chiqarish sohasida qoʻllanadigan terminlarning jami terminologiya (terminologik leksika) deb yuritiladi. Masalan: fonetika, leksika, morfologiya, morfemika, sintaksis – tilshunoslikka oid; kvadrat, ildiz, teorema – matematikaga doir; siflash, oʻxshatish, jonlantirish – adabiyotshunoslikka doir atamalardir. Hozirgi kunda dunyoda fanning 500 dan ortiq tarmoqlari bor, ular har tomonlama taraqqiy etmoqda. Bu tilda atamalarning boyib borishiga olib keladi. Atamalar ilmiy nutqda qoʻllanadi va ular bir maʼnoli boʻladi. Baʼzi atamalar oʻzbek tilida soʻzlashuvchi barcha kishilar nutqda qoʻllanib ommalashib ketishi mumkin. Bunda ular ishlatilish doirasi chegaralanmagan umumxulq soʻziga aylanadi. Masalan, oʻqituvchi, kitob, daftar, dars kabi. Jargon va argolar. Oʻtmishda xalqni ekspluatatsiya qiladigan sinf vakillari, saroy ahllari, mansabdor shaxslar, savdogarlar, qalandar, maddohlar, xalqni aldab yuruvchi gadoylar, oʻgʻrilar, firibgarlar oʻz niyatlarini xalqdan yashirish uchun oʻzlariga tushunarli soʻz va iboralardan foydalanganlar. Tilda sinfiy ayirmalikni koʻrsatib turadigan bunday soʻzlar «sinfiy dialektning soʻzlari» - jargonlar deb yuritiladi. Ayrim ijtimoiy guruhlar tomonidan yaratilib, umumxalq tilidan farq qiladigan dabdabali soʻz va iboralar jargonlar deyiladi. Masalan, oftobi olam (podsho), husni mutlak (xudo), nishoni oliy mon, shoeʻ qiling (bildiring), mal huz emas (mulohaza qilingan emas), neʼmati jannat (yor, mahbuba), shavaqquʻ

aylang (umid bilan kuting), tanzil (foyda). O`g`rilar, qimorbozlar orasida qo`llanadigan so`zlar argolar deb yuritiladi; loy (pul), xit (militsioner), bedana (to`pponcha), xitola (o`g`irla), zamri (jim tur), atamri (gapir), atanda (qoch) kabi.

Qadimda savdogarlarning, otarchilarning ham argolari bo`lgan: yakan (pul), joyi (yo`q), xasut (non), dax (yaxshi, durust) – otarchilar argosi; sar yoki sari piyoz (ming so`m), saru nimsar (bir ming besh yuz so`m), kapara (olti ming so`m).

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. U.Tursunov. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent. O`zbekiston. 1992.
2. SH.SHoabdurahmonov va boshqalar. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent. O`qituvchi. 1980.
3. M.Mirtojiyev. O`zbek tilida polisemiya. Toshkent. FAN. 1975.
4. H.Ne`matov. R.Rasulov. O`zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent. O`qituvchi. 1995.
5. O`zbek tili leksikologiyasi. Toshkent. FAN. 1984.